

HET STEDELIJK KARAKTER VAN VLAARDINGEN IN DE MIDDELEEUEWEN

Kees Maat

Inleiding

Middeleeuws Vlaardingen. Wat moeten we ons hierbij voorstellen? Moeten we denken aan een agrarische nederzetting, een vissersdorpje, of aan een stedelijk centrum?

En hoe ontwikkelde die nederzetting aan de Maas zich gedurende de Middeleeuwen? In deze literatuurstudie¹ probeer ik deze vragen te beantwoorden door het stedelijk karakter van het middeleeuwse Vlaardingen te toetsen aan algemene theorieën over stadsontwikkeling. De gedachten over stadsontwikkeling zijn de afgelopen decennia nogal aan verandering onderhevig geweest. Moderne theorieën over stadsontwikkeling in de Middeleeuwen komen onder andere van de Duitse historica Edith Ennen. In dezelfde lijn als Ennen, maar dan specifiek op de Noordnederlandse situatie gericht, schrijven de historici H. P. H. Jansen en W. Jappe Alberts.

In de eerste paragraaf van dit artikel staat de middeleeuwse stad in haar algemeenheid centraal, waarbij uitgegaan wordt van de visies van de genoemde historici. Daarna wordt de ontwikkeling van Vlaardingen gedurende de Middeleeuwen zo veel mogelijk chronologisch gevolgd, en daarbij getoetst aan de algemene theorieën.

De Middeleeuwse stad

Om de oorsprong van de middeleeuwse stad te achterhalen, kunnen we het best teruggaan naar de Romeinse tijd. De Romeinse stad, de *civitas*, was de woonplaats van grootgrondbezitters en het bestuurlijk middelpunt van het omringende platteland. Er vond ook handel en nijverheid plaats. Toen in de derde eeuw na Christus de Pax Romana ten onder ging, werd het verval van veel *civitates* tegengegaan door de Christelijke kerk. Haar organisatie sloot goed aan bij de Romeinse, zodat veel *civitates* bisschopszetels en uitgangspunten voor de missie werden. In de grensprovincies lagen *castra*, versterkte militaire centra, waarvan sommige een stedelijk karakter kregen.² In

het gebied dat we nu Nederland noemen waren dat o.a. Maastricht, Heerlen, Nijmegen en Utrecht. Aan het eind van de derde eeuw waren alle grensvestigingen verlaten, behalve Maastricht dat in de vierde eeuw de functie van bisschoppelijke *civitas* kreeg.³ Met de ondergang van de Pax Romana ving een periode van invallen, veroveringen en volksverhuizingen aan. Op Maastricht na was er nergens in de Lage Landen een nederzetting te vinden die ook maar een beetje op een stad leek. Aan het eind van de zevende eeuw — we bevinden ons dan reeds in de Middeleeuwen — vindt er een politieke stabilisering plaats. Willibrord kiest omstreeks het jaar 700 Utrecht tot bisschoppelijke *civitas*. De opleving van de handel resulteerde in een aantal stapelplaatsen voor de verre handel. Zo'n stapelplaats heette een *portus*. In Nederland waren dat Dorestad, Domburg, Medemblik en Witla. We kunnen hier echter niet van steden spreken. Toen aan het eind van de negende eeuw de handelswegen veranderden, verdwenen de nederzettingen weer even snel als ze opgekomen waren. De opvolgers van deze stapelplaatsen (Tiel, Deventer, Middelburg, en iets later Groningen en Kampen) hadden wel een kiem tot stedelijk leven in zich, en groeiden uiteindelijk uit tot Neêrlands oudste steden (naast Maastricht en Utrecht).⁴

Deze steden, die allen voor 1200 ontstonden, noemen we "gegroeide" steden. Ze zijn niet gesticht door een landheer, maar langzamerhand ontstaan. De Duitse historica Edith Ennen ziet stadswording als de samensmelting van pre-stedelijke kernen met koopmansnederzettingen. Zo'n pre-stedelijke kern (ook wel voorstedelijke kern) was bijvoorbeeld een burcht, een vluchtburcht, een versterkte koninklijke villa, een belangrijke kerk of een domaniale hof. Dat laatste was een agrarisch complex, eigendom van een grootgrondbezitter. Handelsnederzettingen werden nooit uit zichzelf stad. Een tweede groep steden, de steden die ná 1200 ontstonden, is die van gestichte steden. Dat wil zeggen dat een landheer, bijvoorbeeld de graaf, aan een dorp stadsrechten gaf.⁵

Voordat we ons met de ontwikkeling van Vlaardingen gaan bezig houden, is het belangrijk te achterhalen wat nu precies een middeleeuwse stad was. Dat is niet gemakkelijk, want bijna iedere middeleeuwse stad zag er weer net iets anders uit dan een andere. Toch is er een

aantal essentiële kenmerken. De historici W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen hebben veel onderzoek gedaan naar de middeleeuwse stad in de Nederlanden. Zij omschrijven deze als volgt: "De middeleeuwse stad in de Noordelijke Nederlanden kan gezien worden als een door muren, poorten en torens beschermde, uit het landrecht geëximeerde agglomeratie van lieden, die zich bezighielden met handwerk, handel, verkeer, akkerbouw en veeteelt, al was het ook zó, dat deze middelen van bestaan in de verschillende steden in ongelijke mate werden uitgeoefend."⁶ Een middeleeuwse stad was dus autonoom, had dus eigen bestuur en rechtspraak, vastgelegd in stadsrechten; tevens had ze verdedigingswerken, en een grote diversiteit aan beroepen binnen haar grenzen. Kanttekening daarbij is dat we ons met deze omschrijving al in de Late Middeleeuwen bevinden.

Hoe ontwikkelde Vlaardingen zich in de middeleeuwen? Groeide Vlaardingen uit tot een stad, of was Vlaardingen gedurende de gehele middeleeuwen niet veel meer dan een nederzetting van boeren en vissers?

Kerk en Hof

Het gebied dat nu Vlaardingen heet kent al vele eeuwen bewoning. Eind jaren '50 vonden archeologen hier bewoningsresten van zo'n 4300 jaar geleden. Deze vroege Vlaardingers behoorden tot de eerste permanente bewoners van het drassige Delta-gebied van West-Nederland. Omdat de eerste sporen van deze cultuur in Vlaardingen gevonden en onderzocht werden, spreken we van de "Vlaardingen-cultuur". Omstreeks 2100 voor Christus verdween deze bewoning plotseling, waarschijnlijk verdreven door de stijgende zeespiegel, het water dat de bewoners van Vlaardingen nog wel vaker noodlottig zou worden. Uit daarop volgende eeuwen zijn eveneens sporen van tijdelijke bewoning aangetroffen. Ook uit de Romeinse tijd zijn bewoningsresten gevonden. In de vierde eeuw verdween die bewoning weer. Invallen van stammen afkomstig uit het gebied ten noorden van de Rijn en stijging van de zeespiegel kunnen voor de bewoners aanleiding geweest zijn om weg te trekken.⁷

In het jaar 690 reisde de Angelsaksische monnik Willibrord vanuit Ierland naar ons moerassige landje. Na in

Dorestad de Frankische vorst Pippijn bezocht te hebben, reisde hij door naar de paus in Rome, die hem tot aartsbisschop wijdde, met als standplaats Utrecht. Terug in de Lage Landen, maakte hij een zendingsreis langs de kust, waar hij kerkjes stichtte te Vlaardingen, Oegstgeest, Heiloo en Petten. Dat duidt erop dat er in die tijd weer bewoning was in Vlaardingen. De Rotterdamse stadsarcheoloog C. Hoek concludeert naar aanleiding van opgravingen dat dit kerkje even ten zuiden van de huidige kerk op de Markt gestaan heeft. Omstreeks 725 schonk een zekere Heribald, een geestelijke die de grond in eigendom had, het kerkje aan Willibrord, tezamen met een stuk onbedijkt land, waarop schapen graasden. Willibrord schonk deze bezittingen op zijn beurt weer — inclusie alle andere door hem gestichte kerken — aan de abdij van Echternach in Luxemburg. Uit de eerste helft van de elfde eeuw bestaat een lijst met alle bezit van de abdij, waarop ook de kerk van Flerethinga (Vlaardingen) met de daaronder ressorterende kapellen te Skie (Overschie) en Haregha (een verdrinken nederzetting even ten zuiden van Kethel) vermeld staat. De Vlaardingse kerk was dus blijkbaar een moederkerk geworden. In een document uit 1156 blijkt ook de kapel te Berkel een onderdeel van de Vlaardingse parochie te zijn.⁸

Het moerassige stuk land bij de kerk van Vlaardingen, eigendom van de abdij van Echternach, groeide uit en ontwikkelde zich tot een zogenaamde domaniale hof. In het middeleeuwse Europa was veel grootgrondbezit, veelal in handen van kerken, kloosters en machtige leken. Dit leidde tot een typisch middeleeuwse organisatie: het domaniale- of hofstelsel, dat werkte als volgt. De grootgrondbezitters hadden hun land in tweeën gedeeld. Het grootste deel, het hoeveland, gaven ze ter bebouwing uit aan boeren, die hierdoor in een onvrije positie terecht kwamen. Het andere deel, het saalland, werd in eigen beheer gehouden. De boeren op het hoeveland, de horigen, waren verplicht hun arbeidskracht ter beschikking van hun heer te stellen. Deze zgn. corvéés of herendiensten bestonden meestal uit het bewerken van het saalland. In de Nederlanden was dit stelsel echter lang niet volgroeid. In de Friese landen en Holland werd al het land tegen geldbetaling in pacht uitgegeven. Dat was mogelijk omdat er hier vrij veel geld in omloop was. De enige vorm van corvéés die we hier vinden, is het onderdak geven aan de

heer als hij de pacht komt ophalen en komt rechtspreken.⁹ De kerkelijke hof van Vlaardingen lag temidden van de bezittingen van de graven van Holland, de Gerulfingen. Mogelijk beheerden de graven de hof als rentmeesters. In Maasland hadden de graven zelf een hof, die minstens twee maal zo groot was.¹⁰

In het jaar 1156 kwamen er moeilijkheden tussen de abt van Echternach en graaf Dirk VI van Holland. Als oplossing voor het geschil ruilde de abt enkele kerken, waaronder die van Vlaardingen, voor bezit elders. Kerk en hof waren nu in handen van de Gerulfingen. Graaf Dirk was blijkbaar nogal tevreden met z'n nieuw verworven kerk, want al in 1157 liet hij de bouw aanvangen van een enorm grote kruiskerk. Maar daarover verderop meer.¹¹

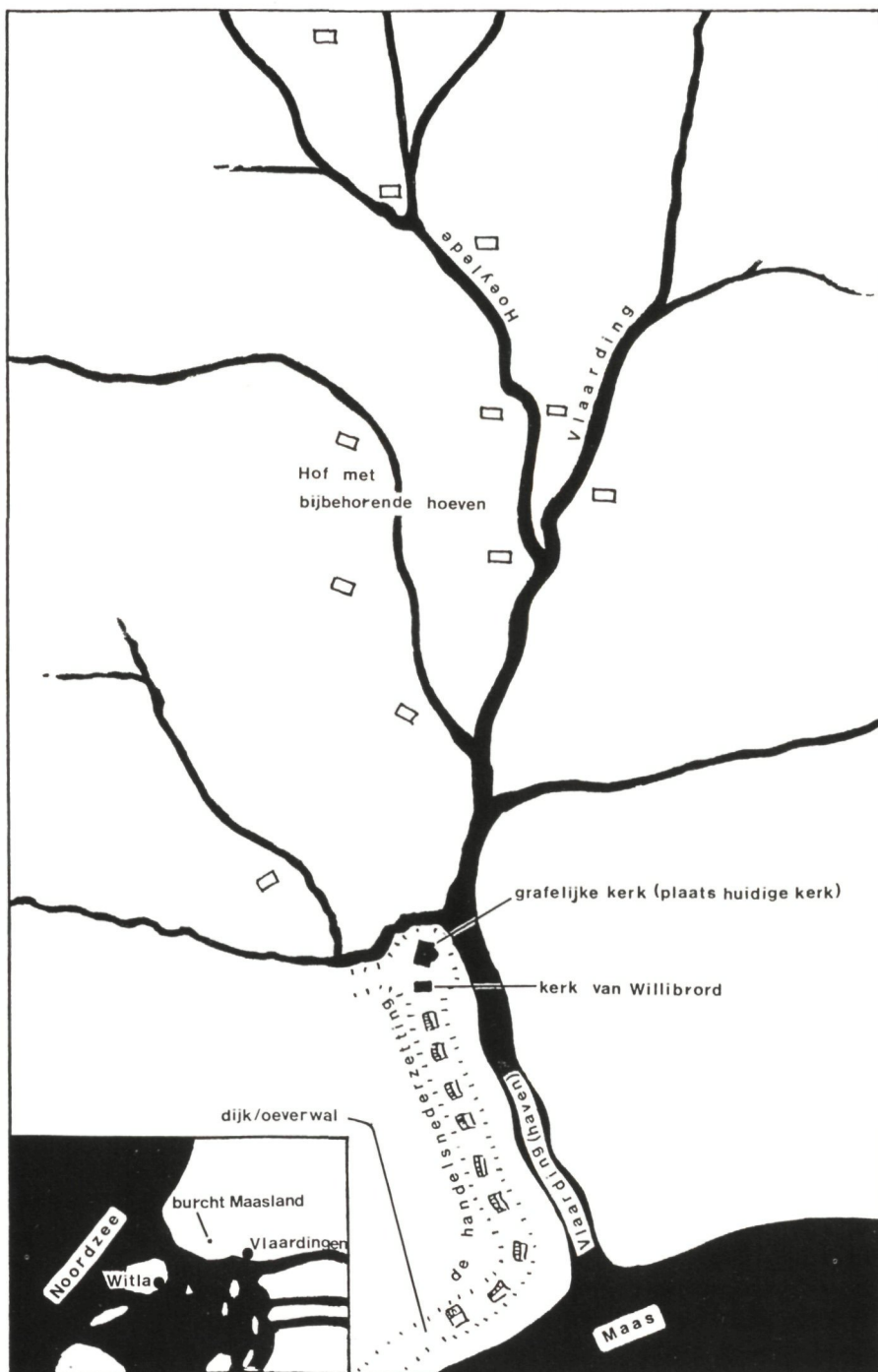
De handelsnederzetting

In de meeste geschiedenisboekjes komen we nog altijd de mededeling tegen dat er in 1018, naar aanleiding van een ongeoorloofde tol in de Maas, een slag geleverd werd bij Vlaardingen. Hoofddrolspelers waren de Duitse keizer Hendrik II, en de rooфриdder graaf Dirk III van Holland, des keizers leenman. De slag zou geleid zijn vanuit Dirks burcht te Vlaardingen. Archeoloog C. Hoek kwam echter na bestudering van de beschrijvingen van Dirks tijdgenoot, de monnik Alpertus van Metz, tot de conclusie dat de slag moet hebben plaatsgevonden tussen Vlaardingen en Maasland in en dat de grafelijke burcht niet in Vlaardingen lag, maar in Maasland. Daar komt bij dat er in Vlaardingen nooit een spoor van een burcht is gevonden.¹² Het ligt ook niet voor de hand dat Dirk een burcht bouwde in het gebied van de abdij van Echternach, terwijl hij zelf een veel grotere hof in Maasland bezat. Ondanks het feit dat de burcht in Maasland stond, en dat de Maaslandse hof veel groter was, noemt Alpertus toch Vlaardingen als de plaats waar de slag plaats vond. Verder wordt graaf Dirk IV (1039-1049) in de buitenlandse kronieken "Theodericus de Phladir-tinga" genoemd. In 1078 noemen kronieken afgezanten van de graaf "Vlaardingers". Vlaardingen was dus in het buitenland een bekende naam. Dat kan weinig anders betekenen dan dat zich naast de agrarische nederzetting tevens een handelsnederzetting ontwikkelde had.

Er zijn meer aanwijzingen dat Vlaardingen een aanzienlijke nederzetting was geworden. Graaf Floris II (1091-1121) liet in Vlaardingen zijn munt slaan, een eervolle aangelegenheid die een boerendorp zeker niet ten deel zou vallen. Een ander punt is het feit dat —zoals eerder vermeld— de graaf in 1157 de bouw liet aanvangen van een grote tufstenen kruiskerk, met een lengte van 65 (!) meter, onder toezicht van z'n eigen kapelaan, Thidbald. Zo'n kerk was in de wijde omvang niet te vinden, en alleen te vergelijken met de kerken van de abdijen van Rijsburg en Egmond.

Graaf Dirk IV

Reconstructie van Vlaardingen tot 1164

Volgens Hoek moeten we de handelsnederzetting plaatsen ten zuiden van wat later de Maasdijk werd. Wanneer de handelsnederzetting is ontstaan, is niet bekend. In de negende eeuw was deze – zo die al bestond – in ieder geval nog niet van betekenis. Aan de overzijde van de Maas was al in de zevende eeuw de portus (stapelplaats) Witla gelegen, die fungeerde als voorhaven van Dorestad. In 836 werd Witla door de Vikingen geplunderd, waarna het ophield te bestaan. Hoewel de Vikingen in die tijd in een zeer plunderlustige bui verkeerden, werd naar Vlaardingen niet omgekeken. Blijkbaar was Vlaardingen niet aantrekkelijk genoeg om te plunderen.¹³

Stad in wording?

Samengevat zien we in de twaalfde eeuw de volgende situatie ten aanzien van de nederzetting Vlaardingen. Er was een agrarisch complex, een domaniale hof, ontstaan bij een kerk, en sinds enige jaren grafelijk bezit. De kerk was moederkerk van een parochie die zich uitstrekte tot over Kethel, Overschie en Berkel. Vanaf 1157 werd er gebouwd aan een enorm grote kruiskerk, de grootste in de verre omtrek. Nabij hof en kerk was een handelsnederzetting gelegen die tot ver in het buitenland bekend was.

Vlaardingen was geen portus zoals Dorestad of Witla dat geweest waren. Deze stapelplaatsen voor de verre handel hadden slechts een heel zwakke binding met het omringende land. Daardoor verdwenen zij vaak weer even snel als ze opgekomen waren als de handelswegen anders kwamen te lopen (bijvoorbeeld als gevolg van de verzanding van een rivier, of de opkomst of neergang van een veraf gelegen handelsplaats). Deze porti hadden dus geen levensvatbaarheid tot stad. In de tiende en elfde eeuw ontstonden er weer handelsnederzettingen. Vaak waren ze in de nabijheid gelegen van een pre-stedelijke kern voor de veiligheid, maar niet binnen het rechtsgebied van zo'n kern, want daar heerste teveel een sfeer van onvrijheid, die ongunstig was voor de handel. Wanneer zo'n nederzetting nijverheid ging aantrekken, en privileges ging verwerven, was het moment aangebroken dat handelsnederzetting en pre-stedelijke kern samensmolten tot stad.¹⁴ Dit beeld past beter bij het twaalfde eeuwse Vlaardingen. Een handelsnederzetting was er. Als pre-stedelijke

kern kunnen we de kerk en de domaniale hof zien, beiden vallend onder grafelijke bescherming. Daarbij zorgde de hof voor de bindingen met de omgeving (denk bijvoorbeeld aan de marktfunctie¹⁵). Het moment van samensmelting, waarbij stadsrechten werden verworven, was echter nog niet aangebroken...

Tussen ramp en stadsrecht

Voordat er een samensmelting plaats kon vinden, vond in de winter van 1163 op 1164 een vreselijke overstromingsramp plaats. Het gehele Maasmondgebied werd volledig vernield door een stormvloed, waarbij alle oude ontginningen verwoest werden tot de lijn Ridderkerk-Heerjansdam. Het doet allemaal sterk denken aan het gebeuren van 1953. Te Vlaardingen worden de dijken en het uitwateringssluizenstelsel vernield en een belangrijk deel van de handelsnederzetting verwoest. Daar waar de getijdenwerking van de zee kon doordringen werd een pak slib afgezet, het zgn. "Vlaardingendek". De gevolgen van de overstroming kwamen de ontwikkeling van Vlaardingen bepaald niet ten goede. De verwoeste handelsnederzetting werd als verloren beschouwd, blijkens het feit dat de dijk naar binnen werd gelegd; de kerkheuvel werd opgenomen in de dijk. De graaf had z'n interesse in de nederzetting verloren en de bouw van de kerk werd gestaakt. In de loop van de dertiende eeuw, vanaf 1206, werd de hof opgedeeld en aan particulieren verkocht. Vlaardingen was gereduceerd tot een overwegend agrarische nederzetting. De handel verplaatste zich verder landinwaarts, naar Dordrecht, dat in de twaalfde eeuw snel opkwam.¹⁶ De kans dat Vlaardingen uit zichzelf tot stad groeide, was verkeken. Jammer.

Toch zien we dat Vlaardingen een dikke honderd jaar na de ramp, in 1273, enkele stadsrechten kreeg. Had Vlaardingen zich zover hersteld, dat het toch weer een belangrijke nederzetting was geworden?

In 1217 was Vlaardingen vlootbasis voor een kruistocht onder aanvoering van graaf Willem I. De nederzetting scheen weer een belangrijke havenplaats te zijn. Engelse bronnen lijken dat nog eens te bevestigen. In één van die bronnen komt een machtiging voor uit 1230 van de Engelse koning Hendrik III aan Gerardus van Flethinge om met z'n kogge het land te verlaten;

Gerardus werd namelijk vastgehouden omdat hij de handelsvoorschriften ontdoken had. Veertig jaar later krijgt een andere Vlaardinger, Henricus van Flerding, een halve zeerover, dezelfde toestemming, en iets dergelijks vinden we ook terug over Arnout van Flardynge.¹⁷

Het is verleidelijk om in deze mededelingen een herleefd Vlaardingen te vermoeden dat hard op weg was zich tot stad te ontwikkelen. We moeten echter wel in de gaten houden dat het hier gaat om slechts enkele mededelingen, die niet direct de indruk wekken dat we hier te maken hebben met een internationaal bekende handelsnederzetting.¹⁸ Zeker niet wanneer we dit vergelijken met de talrijke mededelingen die we in die tijd over Dordrecht tegenkomen. We moeten eveneens niet teveel zoeken achter de mededeling over de kruistocht: Vlaardingen lag nu eenmaal aan diep water (de buitenbocht van een zeearm), en was met z'n natuurlijke haven een mooi uitgangspunt voor zo'n eenmalige gebeurtenis. Overigens wijst handel of vrachtaart (aan de wieg van de handel stonden vrachtschippers annex vissers, geen kooplieden) niet zondermeer op de ontwikkeling tot stad. Handel is veelal een plattelandsaangelegenheid geweest, onder andere van dorpen aan de Noordzeekust.¹⁹ Het is dus in ieder geval niet zo dat Vlaardingen er als het ware om schreeuwde om als stad gezien te worden. Als gevolg van de algehele stedenstichtingskoorts die de landsheren, en vooral de Hollandse graven in die tijd beheerste, werd ook de eenvoudige, overwegend agrarische nederzetting stadsrechten verleend.

Vanwaar die vrijgevigheid van de landsheer? Dat had alles met z'n eigen belangen te maken. Een bloeiende stad in zijn gebied gaf de heer fiscale en andere financiële voordelen, naast de hogere opbrengst van tolleren en muntslag, als gevolg van de intensivering van het handelsverkeer. Ook mogelijke militaire hulpverlening speelde een rol: in tijden van oorlog werden de steden verplicht een aantal soldaten te leveren ter ondersteuning van de grafelijke, hertogelijke of bisschoppelijke troepen. Zo leverde Vlaardingen tussen 1396 en 1400 twintig gewapende mannen voor het leger van graaf Albrecht van Beieren dat ten strijde trok tegen de Friezen. Al te veel moeten we ons van dit militaire aspect echter ook niet voorstellen, het accent lag op het financiële vlak. De voordelen voor de stad lagen vooral op het terrein van de autonomie, qua

bestuur, wetgeving en rechtspraak, en het recht op muren en poorten; tevens kon het allerlei vrijstellingen opleveren, bijvoorbeeld vrijstelling van tol.²⁰

De verdronken nederzetting Vlaardingen ontving in 1273 uiteindelijk toch nog enkele stadsrechten, hoewel ze die niet op eigen kracht verwierf. De vraag die we ons in het begin stelden wordt nu actueel: ontwikkelde Vlaardingen zich, naar de terminologie van Jappe Alberts en Jansen, in de periode van 1273 tot circa 1500 tot een echte stad? Met andere woorden: wordt de hoop van de graaf op een bloeiende stad vervuld?

Autonomie?

De grondslag voor het stedelijk karakter in de Middeleeuwen moest van buiten komen, namelijk van de autoriteit die daartoe bevoegd was, de landsheer; voor Vlaardingen was dat de graaf van Holland. Deze moest de rechten verlenen die de stad zouden afscheiden van het platteland op basis van (1) bestuur, wetgeving en rechtspraak en (2) de bevestiging van de stad met muren en poorten. Na 1200 geschiedde dit meestal door middel van een stichtingsoorkonde, waarmee doorgaans een pre-stedelijke nederzetting werd omgezet in een stad. De stichtingsoorkonden waren soms uitvoerig, soms bevatten ze alleen enkele aanwijzingen. De juridische bevestiging der stad geschiedde meestal door instelling van een college van schepenen dat de stad bestuurde en rechtsprak. De schout, een vertegenwoordiger van de landsheer, was voorzitter van het college wanneer het optrad als stadsgerecht. Een uit de burgers gekozen "raad van gezworenen" stond meestal al spoedig de schepenen bij, bij het behandelen van de bestuurlijke aangelegenheden. Een deel van de uitvoerende taak werd meestal in handen gelegd van uit en door de raad en gezworenen gekozen burgemeesters. De raad en het schepenencollege stelden zelf recht en wet vast. Meestal werd het ongeschreven, eeuwenoude gewoonterecht naar behoefte opgetekend en aangevuld.

Het eerste stadsrecht²¹ dat we van Vlaardingen kennen is uit 1273 en is verleend door graaf Floris V, graaf van Holland en Zeeland. In de eerste zin schrijft Floris in het Latijn: "progenitorum nostrorum vestigia imitan-

tes" d.i. "in navolging van de voetsporen onzer voorouders". Dat zou er op kunnen duiden dat er al eerder een stadsrecht verleend was, en wel voor 1256, het jaar waarin Floris' regering aanving. Er is echter verder niets dat hierop duidt en het is evengoed mogelijk dat het slechts een frase is waarin de graaf de traditionele vrijgevigheid en grootmoedigheid van zijn huis wil benadrukken.

Het stadsrecht gaf de Vlaardingers vrijstelling van belastingen en het recht hun koopwaar tolvrij door heel

Graaf Floris V

Holland en Zeeland te vervoeren, wat het aantrekken van kooplieden naar de stad kon bevorderen. Daarnaast schonk de graaf de stad een eigen rechterlijke macht: niemand mocht zijn medeburger meer tot een tweekamp uitdagen, geschillen moesten door de schepenen worden berecht. Vervolgens staan er enkele bepalingen in die moesten waarborgen dat iedereen die onroerend goed in de stad had, of handel dreef in de stad, daarvoor ook belasting betaalde. Dan volgt ook een hele lijst van verordeningen te vergelijken met een soort beknopt wetboek van strafrecht. De jaarmarktvrede werd extra beschermd.

Al had Vlaardingen nu een eigen rechterlijke macht, volledig juridisch afgescheiden van het platteland was Vlaardingen nog niet. Wetgevende macht²² zat er nog niet in. In 1326 kreeg Vlaardingen een nieuw privilege, nu van graaf Willem III de Goede. Een groot deel van het geschrift herhaalt dat van 1273, maar er wordt nu ook gesproken van "raitsluyden" (de leden van de raad van gezworenen). Deze raitsluyden moesten samen met de zeven schepenen en de "gewaerden rechter" (de schout) en de baljuw van Delfland keuren, dat is verordenen, wetgeven. De baljuw was een ambtenaar van de graaf, die het recht handhaafde in zijn district.

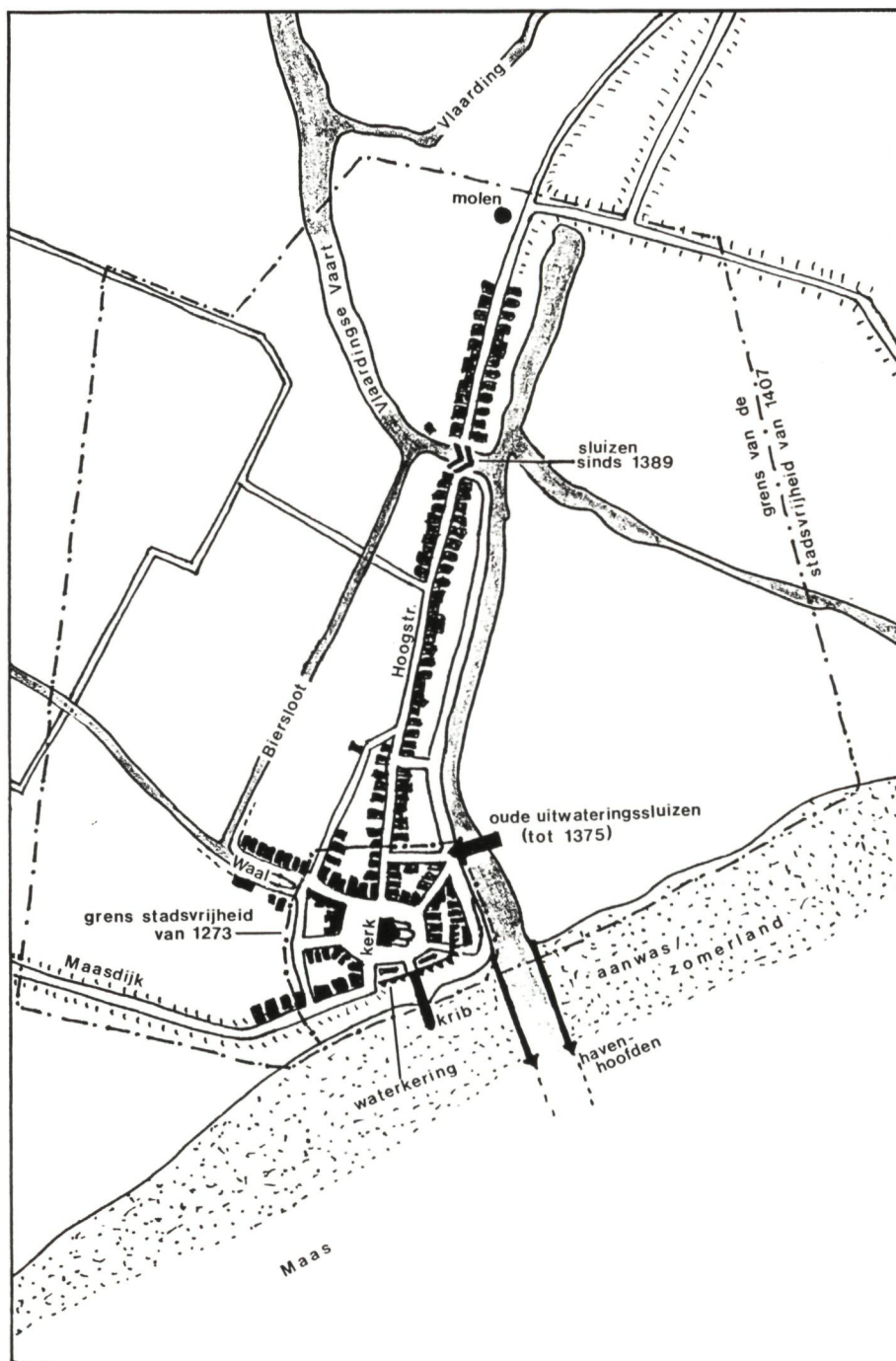
Vlaardingen had nu autonomie en was juridisch vrijwel geheel afgescheiden van het platteland; vrijwel, want de baljuw en de schout, beiden ambtenaren van de graaf, hadden nog steeds wat in de melk te brokkelen — maar dat was ook bij andere middeleeuwse steden een normale zaak.

Overigens is het in dit verband wel een merkwaardige zaak, dat nergens gerept wordt over muren en poorten... maar daarover later meer.

De economische situatie

Vlaardingen was nu in juridische zin zo goed als zelfstandig. Juridische autonomie maakt van een agglomeratie echter nog geen stad in de brede zin van het woord zoals ook Alberts, Jansen en Ennen dat zien. Het stedelijk karakter is een samenspel van factoren, waarbij het economische aspect niet verwaarloosd mag worden.

Het is overigens een moeilijke zaak om veel over de economie van Vlaardingen te zeggen: tijdens een grote

Reconstructie van Vlaardingen tussen 1164 en ca 1500

stadsbrand in 1574, waarbij ook het stadhuis in vlammen opging, zijn veel archivalia verloren gegaan. Uit het weinige wat nog rest – vooral niet-Vlaardingse bronnen – is wel te destilleren dat er waarschijnlijk een vrij grote scheepvaartactiviteit was door de Vlaardingers.²³ De oorzaak daarvan lag in de algehele opbloei in de 13e en 14e eeuw in de Nederlanden en de opkomst van Holland in de 14e en 15e eeuw. De betekenis van de scheepvaart wordt bevestigd door het stadszegel uit 1361 waarop een koggeschip staat afgebeeld. Hoewel het niet uit bronnen te halen is, lijkt het me wel voor de hand liggend dat er ook landinwaarts Vlaardingse handel was, omdat daar immers het achterland lag. Het enige bronnenmateriaal dat zich in die zin uitlaat, is uit de tweede helft van de 15e eeuw, en heeft betrekking op relaties van Vlaardingen met Keulen. Zeker is het wel dat Vlaardingen een marktfunctie vervulde (inclusief jaarmarkt) voor de omliggende streek, blijkens de bepalingen van het privilege van 1273.

Al was handel een belangrijke economische factor, het gaf een nederzetting niet iets specifieks stedelijks. Ook vanuit kustdorpen als Katwijk en Scheveningen vond zowel handel met Engeland als met Keulen plaats. Eveneens fungeerden dorpen vaak als streekmarktcentrum, en een jaarmarkt kwam ook op het platteland voor. Omgekeerd zijn er steden geweest waar handel nooit een rol heeft gespeeld.²⁴

Nijverheid

Een veel duidelijker kenmerk van stedelijke economie was nijverheid, die duidde op arbeidsspecialisatie. Een gevarieerde beroepenstructuur kwam in de Middeleeuwen alleen in steden voor (zoals ook nu steden nog steeds een veel hogere graad van arbeidsdifferentiatie hebben). De moeilijkheid waar het Vlaardingen betreft, is echter het volledig ontbreken van gegevens. Het is aannemelijk – maar niet meer dan dat – dat er inderdaad nijverheid was, want Vlaardingen was een agglomeratie met een aantal niet producerenden. Kooplieden, vrachtaarders en bestuurders hadden waarschijnlijk weinig gelegenheid en behoefte om zelf nijverheid te bedrijven, in tegenstelling tot boeren die vaak in de wintermaanden huisnijverheid bedreven. Zo'n agglomeratie had dus een aantal nijverheidslieden nodig voor de behoeftenvoorziening. Veel zullen het er in de 13e en 14e eeuw nog niet geweest zijn, ge-

zien het kleine aantal vrachtaarders/kooplieden en die paar bestuurders. Onder invloed van de economiebevorderende privileges en andere beschermende maatregelen zal dat aantal in de loop der eeuwen wel gegroeid zijn. Aan enige exportnijverheid moeten we ook in de 15e en 16e eeuw nog niet denken.

Ondanks het feit dat er handel was en hoogstwaarschijnlijk nijverheid, was de kern van de Vlaardingse economie nog steeds de landbouw. In een bepaling in de privileges van 1273 en 1326 staat dat de poorter niet het stadsrecht zou verliezen wanneer hij in het voorjaar om te zaaien, en in het najaar om te oogsten twee maanden buiten de stad zou vertoeven. Die agrarische bedrijvigheid doet niets af aan het stedelijk karakter: ze is in de meeste steden tot in de 16e en 17e eeuw aanwezig. Veel steden hadden groenteteelt binnen hun muren (bijvoorbeeld Maastricht), en vele burgers hadden vee buiten de stad grazen, dat veelal 's avonds en in ieder geval 's winters binnen de stad werd gehaald. Ook een bepaling in het keurboek van Kampen, dat het vee voor 11 november binnen de stad gehaald moest worden, herinnert nog aan het stedelijk agrarisch verleden. Maar hoe belangrijk de landbouw als middel van bestaan ook was, nooit heeft zij betekenis gehad voor de export; er werd juist geïmporteerd.²⁵ Naast landbouw was er in Vlaardingen ook nog de riviervisserij en later, vanaf de 15e eeuw, de haringvisserij.²⁶

Het stedelijk uiterlijk

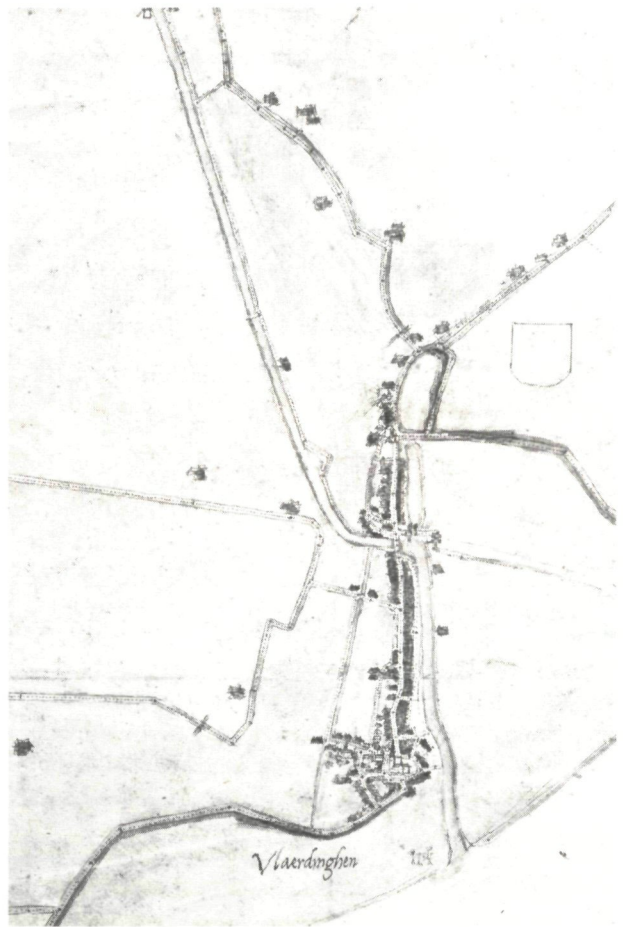
Bij het onderscheid of een agglomeratie een stad is of niet, speelt het uiterlijk van de nederzetting een belangrijke rol. Eerst weer een stukje theorie.

Het belangrijkste uiterlijke kenmerk dat steeds naar voren komt is de ommuring. Volgens Edith Ennen kreeg de stad door ommuring haar typisch middeleeuws uiterlijk.²⁷ Jappe Alberts noemt als specifiek kenmerk, dat de stad van het platteland afscheidde naast autonomie de bevestiging der stad met muren en poorten.²⁸ In de al eerder genoemde "definitie" noemt hij de middeleeuwse stad een door muren, poorten en torens beschermde agglomeratie. Het motief voor ommuring was in de eerste plaats natuurlijk het beschermen van lijf en goed van de burgers tegen gevaren van buitenaf; daarnaast was het een enorm samenbindend

element voor een vaak pluriforme burgerij. Het bouwen van de vestingwerken was namelijk een van de grote gemeenschappelijke taken van de poorters. Het recht om versterkingen op te richten was in principe voorbehouden aan de landsheer.²⁹

Het grondplan van middeleeuwse steden was normaliter concentrisch, waarbij vanuit het centrum een aantal hoofdstraten naar de stadspoorten uitstraalde. Waar een stad zich aan een brede stroom ontwikkelde, kon haar plattegrond beperkt blijven tot een halve cirkel, met de stroom als basis.³⁰

Terug naar Vlaardingen. De oudste afbeelding is een kaart van Jacob van Deventer, getekend omstreeks 1560 in opdracht van Filips II. Hoewel er al enkele decennia verstreken zijn sinds het einde van de middeleeuwen, is het niet goed al te gewaagd te veronderstellen dat Vlaardingen gedurende de middeleeuwen meer een ontwikkeling heeft doorgemaakt tot een uit de krachten gegroeid dijkdorp, dan tot stad. Daarbij valt ook het ontbreken van ommuring op. We zullen de ontwikkeling tot deze situatie volgen vanaf 1164. In 1164 was Vlaardingen een heel kleine, agrarische nederzetting ten noorden van de na 1164 opgeworpen Maasdijk. Ten zuiden van de Maasdijk lagen nog de puinhopen van de handelsnederzetting, nu aan de zee prijsgegeven. Tussen 1164 en 1273 groeide de nederzetting rond de kerk langzaam uit tot een brinkdorpje. Van 1273 tot 1407 ('t jaar waarin Vlaardingen toestemming kreeg voor stadsuitbreiding) ontwikkelde de nederzetting zich verder niet in omvang. Het gebied dat in 1273 onder de stadsvrijheid viel, strekte zich vanaf de kerkheuvel westwaarts en noordwaarts zo'n 250 meter uit, aldus Hoek.³¹ Aan de oostzijde werd de nederzetting begrensd door de benedenloop van het riviertje de Vlaarding, de haven. Om het verlanden van de haven te voorkomen, legde men havenhoofden aan die in de loop der geschiedenis voortdurend verlengd werden. Door het tevens aanleggen van een krib werd door aanslibbing land gewonnen. Zo ontstond er ondanks het feit dat Vlaardingen door het Maaswater werd bedreigd, toch een smal zomerland, dat in de loop der eeuwen steeds verder zou worden uitgebouwd en ingepolderd. Ondanks de havenhoofden en de krib zorgde het water toch nog geregeld voor overlast, zodat de kerkheuvel beschermd moest worden door een stenen gemetselde

Kaart van Jacob van Deventer, ca 1560

muur.³² Tijdens een overstroming in 1375 bezweek het uitwateringssluizenstelsel bij de Brede Havenstraat waardoor de Waal (een wiel) ontstond. In 1389 werd de situatie aanmerkelijk verbeterd door de aanleg van sluizen op de huidige plaats tussen Hoogstraat en Korte Dijk.³³ Waar de noordgrens en de westgrens lagen is moeilijk te bepalen: in de handvesten van 1273 en 1326 zijn geen grenzen aangegeven. Waarschijnlijk reikte de noordgrens van het ongetwijfeld kleine stadje niet verder dan het watertje dat uitmondde bij de sluizen aan de Brede Havenstraat. De westgrens zal ongetwijfeld even dicht bij de kerkheuvel gelegen hebben als de andere grenzen (de bebouwing reikte in 1560 trouwens niet veel verder).

In 1407 verleende graaf Willem VI Vlaardingen een privilege waarmee het stedelijk grondgebied tientallen malen groter werd: tien roeden (= ca. 100 meter) noordwaarts voorbij de molen, en honderd gaarden (= ca. 100 hectare) westwaarts en oostwaarts van de dijk (Hoogstraat). De stad moest hiervoor overigens flink betalen. De gebiedsuitbreiding had een bewoningsuitbreiding tot gevolg langs de Hoogstraat, de noord-zuidas; een ontwikkeling die mogelijk al voor 1407 begonnen was (?).

En daarmee zijn we aangeland bij het uit de krachten gegroeide dijkdorp dat Jacob van Deventer ons laat zien.

Verklaring

Resumerend zien we tot 1407 een heel klein stadje, dat in ieder geval nog de vorm had die van een middeleeuwse stad verwacht mag worden, namelijk concentrisch. De kerkheuvel was centrum, met als uitwaaiende hoofdstraten de Maasdijk en de Hoogstraat, en nog wat kleinere straten richting haven en polder. Het belangrijkste wat we na 1407 zien gebeuren, is dat Hoogstraat en Korte Dijk tot centrale as uitgroeien waarlangs een groot gedeelte van de bebouwing zich uitstreckte. Merkwaardig genoeg zien we tijdens de gehele Middeleeuwen nergens een begin gemaakt worden met een muur. Zeker voor 1400 leende de stad zich er prima voor, temeer daar de stad al aan twee zijden een natuurlijke bescherming had, zodat de kosten niet al te hoog zouden zijn geweest. In de loop van de 15e eeuw werd een stadsmuur uiteraard wat problematisch door de langgerekte vorm, maar het feit dat het stadsbestuur de wildgroei langs de Hoogstraat zonder enige belemmering toestond, doet niet vermoeden dat de stedelijke overheid ooit het plan heeft gehad om de stad te versterken.

Vreemd is het ontbreken van verdedigingswerken wel. Ommuring was een machtsymbool dat iedere stad zich graag verwierf. Maar bovenal was het een noodzaak in die rumoerige Middeleeuwen, vol strijdlustige landsheren en steden. Ik denk hier alleen al aan de Hoekse en Kabeljauwse Twisten waarin Vlaardingen zich met elf andere steden verbond in de Kabeljauwse partij; een feit dat bijvoorbeeld voor Delft nog enige maanden belegering heeft opgeleverd. Het ontbreken

van ommuring is Vlaardingen bij een plundering tijdens de Opstand (Tachtigjarige Oorlog) in 1574 trouwens duur komen te staan...

Een mogelijke verklaring kan zijn dat de graaf nooit toestemming heeft willen geven voor ommuring. Niet echt overtuigend, omdat andere steden zich wel van muren wisten te verzekeren (Schiedam, Rotterdam, Delft, Leiden, Den Briel, Dordrecht, enz). Meer voor de hand liggend is geldtekort. Vlaardingen was een voornamelijk agrarische agglomeratie, en zal niet een overvloed aan accijnzen op de handel hebben binnengehaald. Daarnaast was er nog een bron van voortdurende zorg die de financiële situatie van de stad geen goed deed. De haven van Vlaardingen had zeer veel last van zich steeds weer opnieuw vormende zandbanken, in en voor de haven. De maatregelen die de stedelijke overheid (samen met het Hoogheemraadschap van Delfland) daartegen moest aanwenden, deden keer op keer een grote aanslag op de schatkist.³⁴ Hoewel het duidelijk is dat Vlaardingen een niet al te vermogende agglomeratie was, is het motief geldtekort toch niet echt bevredigend. Er moest voor de stadsuitbreiding van 1407 een fikse som betaald worden, en die was er wel. En ook al zou het geld daarmee opgeweest zijn: het lijkt mij dat je als stadsbestuur dan toch nog hoopte op vettere jaren en geen ongecontroleerde wildgroei toestond, maar inplaats daarvan de bebouwing in concentrische banen om de stad leidde. Een sluitende verklaring is dus niet gemakkelijk te vinden. Naast een voortdurend zichtbare schatkistbodem was het uitbreiden van de bebouwing langs Hoogstraat en haven wellicht zo'n logische consequentie van optimaal economisch gebruik van de ruimte, dat een muur met alle voordelen van dien, daar toch ondergeschikt aan gemaakt werd.

Conclusie

In Vlaardingen zien we al vroeg een ontwikkeling op gang komen die had kunnen leiden tot stadswording. Het kerkje dat Willibrord aan het eind van de 7e eeuw stichtte, is in de 12e eeuw uitgegroeid tot een kerkelijk centrum en halverwege die eeuw wordt begonnen met de bouw van een enorme kruiskerk. Rond de kerk is een agrarisch complex ontstaan, een domaniale hof. Bij hof en kerk is langs de natuurlijke haven een handelsnederzetting gegroeid die tot ver in het buitenland

bekend was. De omstandigheden waren ideaal voor juridische samensmelting van de moederkerk en de hof met de handelsnederzetting. De hof en de parochie konden zorgen voor een sterke binding met de streek, een belangrijke factor om een stad ook in tijden van neergaande handel in stand te houden. De handelsnederzetting zou het grote geld binnenbrengen en nijverheid aantrekken om het geheel te verzorgen, waardoor eveneens een marktfunctie kon worden vervuld.

De overstromingsramp was echter fataal. De handelsnederzetting ging verloren en de bouw aan de kerk werd gestaakt. Het Vlaardingen tussen 1164 en 1273 was een agrarisch dorp aan een natuurlijk haventje, waar op beperkte schaal wat handels- en scheepvaartactiviteiten waren; een dorp dat niet meer in staat was om op eigen kracht, en op een natuurlijke manier stadsrecht te verwerven. Dankzij de stedenstichtingsdrift van de Hollandse graven ontving Vlaardingen in 1273 toch nog enkele stadsrechten.

Een stad was Vlaardingen in 1273 nog niet. De rechten van 1273 bestonden slechts uit enkele handelsbevorderende privileges en rechterlijke macht. Pas in 1326 ontving Vlaardingen ook wetgevende macht en kan ze zich juridisch autonoom noemen. Qua economie zien we dat er arbeidsspecialisatie was. Er was handelsverkeer, hoewel we de omvang daarvan niet moeten overschatten; ook maakte het van Vlaardingen nog geen stad. Nijverheid was er hoogstwaarschijnlijk. De landbouw was zeer sterk vertegenwoordigd. Landbouw was een wezenlijk onderdeel van een stadseconomie, maar de dominante omvang ervan in Vlaardingen, maakte er voornamelijk een plattelandsstadje van. In haar uiterlijk was Vlaardingen weinig stedelijk: verdedigingswerken zijn er nooit geweest en qua vorm was Vlaardingen aan het eind van de Middeleeuwen een dijkdorp.

We zien dus dat Vlaardingen maar ten dele een stad was. In de loop van de Late Middeleeuwen zien we Vlaardingen juridisch tot stad verheven worden. De economie heeft haar omvang van voor de ramp van 1164 echter nooit volledig hersteld en is nooit meer geworden wat de graaf er waarschijnlijk van gehoopt had. Ondanks dat kunnen we toch wel van een kleinschalige stadseconomie spreken. Mogelijk als gevolg

daarvan is Vlaardingen uiterlijk de gehele Middeleeuwen een plattelandsdorpje gebleven. Kortom: een stadje ... maar onvolgroeid.

Door dat zwakke stedelijke karakter wil Vlaardingen ook na 1500 niet goed uitgroeien. Pas na 1945 wordt Vlaardingen die bloeiende stad waarvoor graaf Floris V de eerste aanzet poogde te geven.

'Dit es teken van Vlardin', 27 november 1361

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn scriptie "Vlaardingen getoetst, het stedelijk karakter van Vlaardingen in de Middeleeuwen", gemaakt tijdens de opleiding geschiedenis aan de lerarenopleiding ZWN te Delft.
- 2 E. Ennen, *De Europese stad in de Middeleeuwen* (Haarlem 1978), blz. 9-18.
- 3 H. P. H. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1974), blz. 55.
- 4 W. Jappe Alberts, *De middeleeuwse stad* (Haarlem 1978) blz. 7-11.
- 5 W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording* (Den Haag 1977) blz. 81-84.
- 6 Ibidem, blz. 255 en 256.
- 7 C. Wind "De Late Steentijd" en "De IJzertijd" en A. Brouwer "De Romeinse tijd" in: *Van steurvisser tot stedeling* (Vlaardingen 1973) blz 32-116.
- 8 A. Bijl Mz. *Het Sint Willibrordshuisje te Vlaardingen* (Vlaardingen 1954) blz 5-7
C. Hoek, "De Middeleeuwen" in: *Van steurvisser tot stedeling*, blz 118-146
C. Hoek "De Hof van Vlaardingen" in: *Holland* (jrg.5,1973, nr. 2) blz 57-91.
- 9 Alberts/Jansen, W in W, blz 62-65.
- 10 Hoek, de Hof, blz 12-21.
- 11 zie noot 8.
- 12 Hoek, de Hof, blz 21-23.
- 13 Ibidem, blz 23-28.
- 14 Ennen, blz 39-40.
- 15 Bij een markt moet gedacht worden aan een lokale markt, voor de verhandeling van alledaagse produkten; een streek-functie dus.
- 16 Hoek, de Hof.
- 17 H. van der Sloot, *Vissen bij de Vleet* (Vlaardingen 1973) blz 11.
- 18 De oplettende lezer zal het opvallen dat een soortgelijke conclusie wel getrokken wordt voor de periode voor 1164. De mededelingen in die periode betreffen echter heel duidelijk Vlaardingen in belangrijke zaken (een veldslag, z'n afgezanten in het buitenland, munt slaan). In de periode na 1164 betrof het slechts enkele eenvoudige mededelingen van eenvoudige schippers, die we ook terugvinden bij zovele andere plaatsen.
- 19 Alberts/Jansen, W in W, blz 254, 255, 260.
- 20 Alberts, *De middeleeuwse stad* (Haarlem 1978), blz 15-17.
- 21 De stadsrechtprivileges staan in "Handvesten, enz." uit 1772 in het (oud)Nederlands; alleen het privilege uit 1273 is in het Latijn.
- 22 De term "wetgevende macht" is geen term die in de Middeleeuwen al gebruikt werd; bedoeld wordt een verordenende, regelgevende macht.
- 23 C. Postma, *Korte geschiedenis van Vlaardingen* (Vlaardingen 1958) blz 12.
- 24 Alberts/Jansen, W in W, blz 209, 218, 254-260.
- 25 Ibidem, blz 255.
- 26 Postma, blz 13. NB, pas vanaf de 17e, 18e eeuw kreeg Vlaardingen naam als haringstad.
- 27 Ennen, blz 73.
- 28 Alberts, *De middeleeuwse stad* (Haarlem 1978), blz 13.
- 29 Ibidem, blz 26
Ennen, blz 74 en 75.
- 30 R. van Uytven, "Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden" in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Bussum 1982) blz 199.
- 31 Hoek, *steurvisser*, blz 137.
- 32 Ibidem, blz 129.
- 33 A. Bijl Mz. "Over de oudste stadsgrenzen en de oudste stads-uitbreiding van Vlaardingen" in: *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vlaardingen* (nr. 14, aug. 1973) blz 20.
- 34 J. P. ter Brugge en M. A. Struijs, *Het Spuiwater*, bijgenaamd "het Buizengat" te Vlaardingen (concept), blz 2.